

Bizkaiko euskal idazleen gizarte ikusmoldea (1800-1833)

Dr. Xabier Alzibar Aretxabaleta

Universidad del País Vasco-Euskal Herriko Unibertsitatea

Laburpena

Bizkaiko euskal idazleen gizarte-ikusmoldea (1800-1833)

Erakutsi nahi dugu Bizkaiko euskal idazle klasikoek (Mogeldarrak, Pedro Astarloa, J.M. Zabala) gizarte arazoak aipatzen zituztela beren moral-, dotrina-liburu, sermoi nahiz bertsoetan, bazutela ikusmolde bat horiei buruz, bai eta helburu zehatzak gizarte motak kontuan hartuta (nekazari gunekoa edo hirikoa). Ikusmolde hori ezagutzeko aztertuko dugu zer dioten aberats, ugazaba edo etxejabeek, otsein eta errenteruek, aberasten ari direnez, salerosketek, auziek eta lumadunek, baita hiritik sartzen ari diren ohitura berriez.

Resumen

Percepción de la sociedad de Bizkaia en los autores clásicos de la lengua vasca (1800-1833)

Los escritores clásicos Bizkaia que escribían en euskara, los Mogel, Pedro Astarloa o el bilbaino Juan Mateo Zabala) durante la primera mitad del siglo XIX, transmiten un pensamiento social y político. Analizamos la visión que ofrecían sobre el contraste entre el mundo rural y urbano, las nuevas costumbres. Asimismo detallamos su concepto sobre los que se enriquecen con el comercio, los ricos y propietarios, los arrendatarios y criados. En definitiva observan una sociedad atravesada por la crisis social y política.

Abstract

Perception of society in Biscayan authors writing in the Basque Language (1800-1833)

The classical writers of Biscay who wrote in Euskara (the Mogels, Pedro Astarloa or Juan Mateo Zabala from Bilbao) during the first half of the XIX century transmitted social and political ideas. We analyze the view they provided of the contrast between the rural and urban world and the new customs. At the same time, we describe in detail their conception of those who enriched themselves through trade, the wealthy and property owners, tenants and servants. In short, they observed a society traversed by social and political crisis.

Key words. Bilbao, authors, Basque language, society.

1. Sarrera

1800 inguruan aldaketa bat gertatzen da euskal literaturan: Bizkaiko elizgizonek bizkaieraz idaztea eta argitaratzea erabakitzen dute. Jakina denez, J. A. Mogel markinarra eta Añibarro arratiarra izan ziren bizkai-euskara literario deituaren sortzaileak. Mogel eta Añibarro elizgizonak ziren eta Bizkaiko elizgizonen premia eta eskabideari kasu egin zioten. Orduko, gipuzkera idatzia edo literarioa garatua zen. Eliz liburuak ez ezik, alegi eta bertsoak izan ziren bizkaierazko literaturaren emaitza ugariak, batzuk argitaratuak eta beste batzuk gabeak. Frantsesteko etenaren ondoren (1808-1814), 1816-20an joko du gailurra Fr. Bartolome, Fr. P. Astarloa eta J.J. Mogelen dotrina- eta moral-liburuekin. Literatura "sensu lato" horretan bertso-paperek garrantzi berezia dute gizarte-ikusmoldearen aldetik, eta lehen karlista gerratearen aurrekoetan Bizenta Mogel nabarmentzen da. Hala ere, Bizkaiko idazleen ontzi gidaria edo ikurra J. Antonio Mogelen Peru Abarka izan zen, 1802 inguruan idatzia eta 1880-1881ean argitaratua.

Hain zuzen, Peru Abarkak, euskararen apologia izanik eta euskaldunei buruzko ikusmolde prerromantiko bat erakutsirik ere, gizarte-arazoei buruzko ardura agertzen du. Ardura hori bera erakusten du egileak alegietan eta are dotrina azalpenetan ere (Kristinaubaren Erakuspena, El Catequista Bascongado). Eta gizartearekiko ardura hori biziagotuko eta nagusituko da, euskara eta euskaldunen apologien gainera, ondorengo idazle eta liburuetan. Orain arte hizkuntza edo literatura balioen aldetik aztertu dira egile horien lanak, euskal literaturaren historiografietan ia ez da obren gizarte alderdirik aipatzen, ezta gertaerek idazleen idazlangintzan zer eragin izan zuten. Historigile euskaldun batzuk, ordea, historia aldetik duten balioei oharitzen hasiak dira. Guk ere uste dugu euskal literaturako obren gizarte-alderdia, egileek obretan agertzen duten pentsamendua eta irakurleek obra horiei eginiko harrera nahitaz aintzat hartu beharrak direla obren garrantzia eta balioa neurtzean.

Gizarte- edo jendarte-alderdia diogunean, politika alderdia ere aintzat hartu beharko litzateke. Artikulu honetan, ordea, idazleen politika-ideiak edo adierazpideak zeharka baizik ez ditugu aipatuko. Ezaguna da gehienak elizgizonak zirela, Frantziako Iraultzaren eta Kadizko Konstituzioaren kontrakoak, lege zaharrekoak edo kontserbadoreak. Esango dugu, baita ere, erlijioa, foruak eta euskara defendatzen zituztela, guztien gainera. Ez dugu ukatuko ere erregezaleak zirela erregeek foruak gordetzen zituztela-eta, edo zituztelakoan. Baina, hala eta guztiz ere, jakin nahi dugu ea aldi hartako gizarte-arazoei buruz sentiberatasunik erakusten ote duten, gizarte-arazorik aipatzen ote duten eta zer dioten. Gure asmoa ez da obra horien edukiaren interpretazio historikoa egitea, Euskal Herriaren historia soziala egiteko euskal idazleak ezagutu hartu behar direla adieraztea baizik.

Beraz artikulu honetan, karlisten altxamendua mugarri ezarrira (1833), azalduko dugu, lehenik, testuingurua: obren argitalpenak, generoak, egileak, xedeak, harrera eta eragina, eta, laburki, politika- eta ekonomia-testuingurua (2). Gero, idazleek zer dioten aberats eta pobreez edo ugazaba, otsein eta erreteruez, baita aberastu nahiaz (3). Halaber salerosketez, auzi eta lumadunez (4). Azkenik, hiriko edo hiritik baserri inguruneetara datozen gizarte harreman-modu, joera edo moda berriez (5). Adibideak aipatzean, testuak, lehen ediziotik hartuko ditugu (J.J. Mogelenak, batzuetan, 2.etik) eta egungo grafian emango.

Hasi baino lehen, nire esker ona adierazi nahi diot Joseba Agirreazkuenagari, gaia aukeratzeko eta historia aldetik kokatzen laguntzeagatik.

2. Argitalpenak, generoak, egileak, xedeak, harrera eta eragina, testuinguru orokorra

Idazleek gizarte-arazoez zer dioten ulertzeko, azalduko dugu, laburki, zein garai historikotan idatzi eta argitaratu ziren haien obrak (2.1), zein generotakoak diren (2.2), nor diren egileak eta zer-nolako harremanak izan zituzten haien artean (2.3), norentzat eta zertako idatzi zuten (2.4), zer-nolako harrera eta eragina izan zuten (2.5), eta, kokagune orokor gisa, aldi hartako ekonomia- eta gizarte-arazo zenbait (2.6).

2.1. Frantziako Iraultzak (1789) historian dakarren hausturak markatuko du euskal literatura XIX. mende osoan eta are XX.eko lehen erdian. Iraultzaren ondorioek astinduko dute mende osoa: frantsesteko gerrak (1793-1795, 1808-1814), Kadizko Konstituzioa (1812), liberalen hiru urteko agintaldia (1820-1823), erregezaleen indartzea (1824-1833), haien altxamendua eta gerratea (1833-1839) eta abar. Gertaera horien eraginez argitaratu ziren euskarazko liburu eta bertso gehienak, Iparraldean nahiz hegoaldean. Batzuek aldeko jarrera erakusten dute eta gehienek kontrakoa; kontrako jarreraren erakusburu bikaina da Peru Abarka, XIX. mendearen hasieran idatzia. Mende hasiera horretako obren artean aipagarriak dira alegiak, bereziki J. A. Mogelenak (J. A. Mogel. Ipuinak, 1995ean argit.), Bizenta Mogeleg gipuzkeraz

argitaratu (Ipui onak, Donostia, 1804) bizkaierazko bertsioa.

Frantseste gerrate luzearen ondoren argitaratu ziren bizkaierazko obra nagusiak, 1816-1820 bitartean. Hala ere, frantseste garaikoak (1808-1814) dira eskuizkribu zenbait (1807koa da Fr. Bartolomeren Ikasikizunak-en I. liburukiaren eskuizkribua, eta gerrate garaitsukoa Juan Jose Mogelen Baseerritaar-ena (Altzibar 1992: 262, 291, 357-358). Nekez argitaratu zitezkeen, ordea, gerragatik, baimen edo diru faltagatik, eta beraz obrak lo zeuden baina idazleak ez. Multzo handiena Kadizko Konstituzioaren (1812) eta liberalen hiru urteko agintaldiaren bitarteko urteetan publikatuko da. Hain zuzen, Vienako Kongresuaren (1814-1815) ondoren eta European nagusitu zen absolutismoaren gerizpean (Napoleonen erorikoa gertatu zelarik, Vienako Kongresuak European mapa berria erabaki zuen). Kadizko Konstituzioa bihurgune gertatu bide zen.

Gertaera horiek akuilatuko eta bultzatuko dituzte euskal argitalpenak. Jakina denez, honako liburu hauek argitaratu ziren bizkai-euskaran 1816-1820 bitartean: Fr Bartolome Madariagaren (fr. Bartolome Santa Teresa izenez ezagunagoa) Euskal-errijetako olgeeta ta dantzeen neurrizko gatz ozpinduba (Iruñea, 1816), Jaungoikoaren Amar Agindubeetako lelenko bosteen Ikasikizunak (Iruñea, 1816), Jaungoikoaren Amar Agindubeetako azkeneko bosteen Ikasikizunak (Iruñea, 1817) eta Elexako zazpi Sakramentuben Ikasikizunak (Iruñea, 1819); Fr. P. Astarloaren Urteko domeka gustijetarako berbaldi ikasbidekuak, zeintzubetan azalduten dan Erromako Katezismua. (...) Lenengo liburuba (Bilbo, 1816), Urteko domeka gustijetarako berbaldi ikasbidekuak (...). Bigarren liburuba (Bilbo, 1818); J. J. Mogelen Baseerritaar nekezaleentzako eskolia edo ikasbidiak, guraso justu ta jakitun familia ondo azi ebeneen exenplu ta erakutsijetan (Bilbo, 1816; 2. ediz., “geigarri barriajakaz”: Basserritaar jakitunaren etxeko eskolia, Vitoria, 1845), Egunoroko lan on ta erregubak Meza santuba ondo entzuteko; konfesino eta komuninoia biar dan legez egiteko prestaera eta zuzen-bidiak (Bilbo, 1820). Artikulu honetan aipatu liburu horietara mugatuko gara; aintzat hartuko ditugu J.M. Zabalaren sermoi batzuk ere, nahiz aldi hartan argirik ez ikusi (fr. Mateo de Zabala. Sermoiak I, II, 1996, 2000). Liburu horiek argitaratu baziren (diru, baimen eta oztopo guztiak gaindituta), egileak ezagunak eta hizkuntza eredia kalitatezkoa zelako izango zen, 1815-1816 inguruko beste obra batzuk, kalitate ez hain onekoak, ez baitziren publikatu (horrek ez du esan nahi argitaratu ez ziren guztiak kalitate eskasekoak izan behar zutenik).

2.2. Bi genero mota nagusi bereiz daitezke garai honetako bizkaierazko literaturan: didaktikoa (alegiak, dotrina- eta moral-liburuak, sermoiak) eta bertso-paperak. Alegiek gizarte-morala predikatzen dute eta literaturan “strictu senso” kokatuak dira beti; J. Antonio Mogelenek, gainera, gizarte-arazoak moral- eta erlijio-kontuekin estu-estu lotzen dituzte. Dotrina edo moral liburu eta sermoiak “literatura funtzionala” dira, euskararen kasuan hizkuntzaren aldetik eredu garri direlako literaturatzat hartuak izan direnak edo har daitezkeenak. Genero didaktikoan gizarte arazoak agertzen dira, gordeanago edo agerianago, Jainkoaren lekeko aginduen azalpen eta adibideetan. Eta, noizbehinka, politika joerak ere bai, zuzenean nahiz zehar-bidez; sermoilariek ere, gertaera larriak kontatzean, politika-joerak agertzen dituzte. Bertso-paper argitaratu eta anonimoak dira beste generoa. Gizarte-, moral- eta politika gertaerak, egileen jarrera eta jokabidea espreski eta ahoan bilorik gabe adierazten dute. Tradiziozko komunikabide edo adierazpide hau egokiagoa zen politika-mezuak igortzeko eliz-liburuak baino; horregatik, ugariak dira garai gatazkatsu, odolgiro eta aldakor honetan. Eliz-liburuak argitaratzen zituzten elizgizon haiek, edo Konstituzioaren aldeko agiriak itzultzen zituzten haiek berak ere, bertso-paper anonimoz baliatzen ziren, adib. Fr. P. Astarloa, J.J. Mogel (?) eta B. Mogel. Aldi hartako bertso-paper mordoxka heldu zaigu baina beste asko galdu bide dira gerrate, exkluazazio eta jazarpenengatik, edo, beste gabe, haien balioa ez ezagutzeagatik.

Heldu zaizkigun bertso-paperen artean gabon-kantek osatzen dute multzo nagusia. Zenbait hiritako komentuetatik atera ohi ziren, tradizioari jarraituz, egilearen izenik jarri gabe. Bilboko S. Fraisku eta Done Jakuekoak dira aipagarrienak. Gerrate nahiz gertaldi garrantzitsuen aldikoak politikoak dira, adibidez, Konbentzioko gerra garaikoak (1794), J. A. Mogelenak ia ziur; edo 1795 eta 1803koak, Fr. P. Astarloarenak. Frantseste nagusian Napoleonen kontrakoak atera ziren, ustez Fr. P. Astarloarenak (Gaboneko kantak, 1813, 1815, 1816, 1817). Fr. P. Astarloarekin batera, J.P. Ulibarri (1814, 1826) eta B. Mogel (1818-1832) dira egileak (Arejita 2002; Altzibar 2008). Bilboko gabon-kantek, asmo eta eduki erlijioso eta moralak ez ezik, politikoa eta soziala ere badute. Bertso-paper haien bidez B. Mogelek jokabide onen aldeko propaganda eta txarren kritika egiten zuen. Gainera, foruzaletasunarekin eta Bizkaia nortasun politikoarekin dute zerikusi zuzena, aurreko gabon-kantek ez bezala.

Politika-bertsoak dira 1823ko batzuk ere, Konstituzio Damaren kontrakoak eta liberalen hiru urteko agintaritzaren bukaera ospatzen dutenak Markina, Xemein eta Etxebarrin. J. Basozabalek argitaratu zituen eta gero Mahnek bildu (Berlin, 1857:69-74). Juan Jose edo Bizenta Mogelenak dirudite. Fr. J. A. Uriartek mende erdian beste batzuk bildu zituen (1987an argit.). Bertso horien guztien arteko batzuk gerrako gertaeren kontaerak dira, beste batzuk gizarte arazo konkretuenak,

beste batzuk errege-erreginen goresmenekoak.

2.3. Aztergai ditugun idazleek talde aski homogeneoa osatzen dute gizarte mailaz (guztiak dira gizonezkoak eta elizgizonak, Bizenta Mogel izan ezik), tokiz, bizipenez, batzuk are familia loturez. Hizkuntzamoldez ez ezik, pentsamoldez ere berdintsuak. Gehienak Bizkaiko herrietan jaiok dira eta beren artean harreman estuak dituzte. Jakina denez, Juan Antonio Mogel (1745-1804) Markinako erretorea izan zen. Haren urratsak jarraitu zituzten Juan Jose Mogel (1781-1849) eta Bizenta Mogel ilobek (1782-1854). Mogeldarrak Markinan bizi izan ziren; Bizenta, Bilbon 1817tik aurrera. Markinarra da Fr. Bartolome Madariaga karmeldarra ere, Fr. Bartolome Santa Teresa izenarekin ezagunagoa (1768-1835).

Astarloatar anaian artean Fr. Pedro (1751-1821) nabarmentzen da idazle gisa; Pablo Pedro Astarloa apologista ospetsuak (1752-1806) bertso batzuk baino ez bide zituen idatzi euskaraz. Astarloatarrak Durangon jaiok eta Markinan haziak dira. Fr. Pedro sermoilaria izan zen eta Bilboko S. Fraisku komentuko frantziskotarrean goi-karguak izan zituen¹. Fr. Juan Mateo Zabala (1777-1840), Bilbon jaioa, frantziskotarra eta Zarauzko komentuko predikalari eta misiolari da, P. A. Añibarro (1748-1830) bezala. Egileak bere garaian ezagunak eta nahikoa ospetsuak izan ziren, eta pentsamoldez Frantziako Iraultzaren eta Kadizko Konstituziotik datorren lege barrien kontrakoak (adierazpide hori darabilte Fr. Astarloak, B. Mogeak eta 1823ko Konstituzioko Damiaren kontrako bertsoen egileek), gizarteko aldaketan eta berritasunen aurkakoak.

J. A. Mogel sermoilari, dotrinagile, apologista eta euskal idazle legez ezaguna izan zen Bizkai aldean, eta Vargas Ponce eta Humboldt jakintsuekin harremanak izan zituen. Inkisizioan salatari (1792) eta liburu ikustatzaile (1794) jardun zuen. Fr. P. A. Añibarro, Fr. P. Astarloa, Fr. Bartolome eta Fr. J. M. Zabala sermoilari ospetsuak izan ziren, batez ere Bizkai aldean, eta beren ordenan kargu eta ardura handiak izan zituzten. Napoleonen frantseseak marka latza utzi bide zien bere pentsamoldean, gainerakoei bezala.

J.J. Mogel Bizkaiko Karlista Aldundiko ahalduen izan zen gerrateko urte luzeetan (1834-1838), D. Karlosek izendatua Batiz eta Landaida abadearekin batera, zeren baitziren “personas que a su conocida integridad, honradez y conocimientos, reunen la indispensable cualidad de ser naturales y oriundos del país, y de profesar una firme adhesión á mis legítimos derechos, y á los fueros, buenos usos y costumbres de Vizcaya” (1834). Bizenta Mogeli dagokionez, Bizkaiko Aldundian euskal itzultzaile izan zen, gabon-kanten eta bertso-paperen egile (anonimoa, salbu Abandoko 1819ko gabon-kantan, “euskaldun emakume batek ateriatu”). Uste baino bertso paper gehiagoren egile da, batzuk Aldundiaren mandatuz eta beste batzuk agian bere kabuz; bertsoei esker, haren pentsamolde politikoa eta soziala ezagutu daiteke. Bertso-paperez baliatu zen, alde batetik, erlijio katolikoa, foruak, Bizkaiaren nortasun politikoa eta euskara defendatzeko, jarrera tinkoa eta ez moderatua erakutsiz; bestetik, bere garaiko gizarte modernoaren alderdi eta jokamolde batzuk kritikatzeko eta gaitzesteko.

Bertso mamitsu eta indartsuak edukiz eta landu-apainak formaz, hizkuntza nahiz neurkera aldetik, ondu zituen. Emakume argi honek jakin bide zuen denbora aldakorrei eta aldiari aldiko nagusi berriei jartzen, bere burua gordez. Aldundiko itzultzaile izan zelarik, zenbaitetan liberalen aldeko agiriak itzuli behar izan zituen (Luis de Borbon, (...), 1820; “Bizkaiko erritar armadunak” gutuna, 1833). Baina, bihotzez eta harreman-loturez, erregezalea bide zen eta politika jokabide erregezalea goraipatzen dutenak ere ondu zituen, seguru asko: harenak dirateke D. Fernando VII eta M. Josef Amalieren laudoriozkoak, Bilbora etorri zirela eta, Aldundiaren mandatuzkoak diruditenak (1828). Bizkaiko Aldundiaren alde agertzen da Bizenta politika eta gizarte kontuetan liberalen agintaldiaren ondorengo eta 1829 baino lehenagoko gabon-kantetan, edo, behintzat, erregezaleen alderdiarekin bat. Karlista gerratean karlisten aldeko bertso-paperak ondu edo ateratu bide zituen. Harenak dira, itxura guztien arabera, “Karlistenak” izenburukoak, 1837 bukaerakoak, fr. J. A. Uriartek bere bilduman bilduak egilearen izenik aipatu gabe (izenburua Uriartek jarriko zien). Gerrate garaiko bertsook euskaldun gerrariak goraipatzen dituzte, atzerriko gudarosteen aurka famatuak egin direla eta. Ohargarria da euskaldunak deitzen dituela gudari erregezaleak, geroago karlista izena hartuko dutenak².

1 Bada beste Astarloatar bat, sermoilaria, Juan Jose Mogelen abadelaguna Markinan: Ignacio Luis Astarloa, aipatu Astarloatarren iloba, Oñatiko Unibertsitateko doktore eta Digestoko katedraduna 1808an, unibertsitateko errektorea 1814an, gero Markinago bikarioa (+1846). Haren eskuko sermoi batzuk gordetzen dira, nahiz ez dakigun ziur haren burukoak diren ala hark kopiatuak (Altzibar 1992:384, 410).

2 Honela hasten dira: “Zabaldu belarriak, / euskaldun maitiak, / entzuteko gozaro / zuben albistiak; / ez da beste soñurik / mundu zabalean / zuben izena baño / aspaldi onetan.” Bizenta Mogelen 1823, 1830, 1831ko gabon kantekin konparatuz gero, grafia (ub) eta hitz berak darabiltza (guda IV, malmutz, goitutia IV, dontsutu uri ta errijak XXI). Baita topiko berak (Erroma IX, gure asaba onak IX, eta batez ere euskaldun gerragin izugarri, inoiz inori burua makurtu gabeena. Azken hau Bizentaren 1818 eta 1819ko gabon-kantetan agertzen da, baita 1828ko errege-erreginen etorrerakoetan (“Beti Bizkaija leial / bere jaunarentzat / eta izugarrija / arrotz geistuentzat” X). Bada, topiko berbera agertzen da bertso hauetan ere: “Euskal errijak dira / arrotzen izuba” XV. Kanpoko gudarosteak euskal lurrera euskaldunen kontra kristinoak laguntzera etorri direla-eta onduak dira eta epika usaina darie (euskaldunak vs kanpotarrak, hau da, kristinoak, ingelesak, frantsesak, polakoak VI, VII).

Bestalde, Delmasen arabera, Bizenta sasi-mediku aski ospetsua izan zen Bilbon, begiko gaixoak osatzen zituen (Delmas: 1970).

Beraz, zuzenean –bertso-paper anonimoen bidez–, nahiz zeharka –elizliburuen bidez–, Bizkaiko idazle hauek guztiak Frantziako Iraultzak ekarritako lege berrien kontrakoak eta erregezaleak ziren.

2.4. Mogeldarrak, nekazari gizarte edo inguruneak eta nekazarien zaleak dira. Batez ere J.J. Mogel eta Bizenta neba-arrebak Bizkaiko nekazari euskaldunei zuzentzen zaizkie espreski³. Izan ere, euskaldun nekazarien pisu sozial handia zen Bizkaian eta Bilbon ere bai. Baina, batez ere nekazari zuzenduak izan arren, beste bizibide batzuetakoak ere aipatzen dira pasarte askotan, beraz gizarte-mota zabalagoari zuzenduak dira⁴. Beste batzuen obrak, baina, elizgizonen eskainiak dira espreski (“elexagizonai”, Fr. Bartolome, Ik. I; “euskaldun arimazain jaunai”, Fr. P. Astarloa, Urt. Dom. I, hitzaur.). Ez dugu uste kontraesanik dagoenik bi hartzaile mota desberdinei eskaintzean. Alde batetik, dotrina xeheki azaltzeko liburuak ez zegoenez, elizgizonen eskaintzea egoki zen, baina, bestalde, herritarrek ere irakurtzeko moldatuak dira liburuak (hala dio, espreski, Fr. P. Astarloa izenburuan, baita Fr. Bartolomek berak apezpikuari eskaintako hitzaurrean, Ik. III).

Beraz, era batera edo bestera, elizgizonak nekazari zuzentzen zaizkie Jainkoaren legeko aginduak irakasteko, arazo guztien –are gizartekoen– konponbidea direlakoan. Honi dagokiola, Fr. Bartolomek dio berak egokitu egin dituela irakaskizunak, euskal herrietako mendi aldean esku-lanetik bizi direnei predikatzeko moduan, eta abusu- eta hutsegite-kasu arruntenak eta zuzentzeko zailak jorratu dituela⁵. J. J. Mogelek, antzinako ohitura onak berrizatzeko asmoz idatzi duela, bazter guztietaraino zabaldu diren ohitura txarrak erbestetuz⁶. B. Mogeli dagokionez, gabon-kanten bidez irakasten du Jainkoaren legea, aholku zuhur eta praktikoak emanez.

Irakasletza horrek elizgizonen gizarte-rola indartzea bilatzen du, erakusle edo gidari gisa, gizarte arazoetan behintzat, beste arlo batzuetan ez bada. Eta, horrekin batera, elizgizonen pertsonengan duten kontrola indartzea. J.A. Mogelen arabera, apaizaren egitekoa zen ararteko izatea eztabaida eta liskarretan “eskribauetara joan gabe bakean gauzaak konpontzeko” (El Catequista Bascongado, 1994:296). Fr. Bartolome edo J.J. Mogelen arabera, herrietako abadeek aholkulari izan behar dute edozertan (“konfessoreagaz itundu” adierazpidea dozenaka ageri da haien liburuetan). J.J. Mogelen obra nagusian aitak betetzen du aholkulariaren rola (Bas. 1816, 1845). Nekazari irakasteko asmoa nabarmena da lehenagoko beste obra batzuetan ere, adib. Oñatiko Arrazola etxeko eskuizkribuetan⁷.

2.5. Harrera ona izan dute zenbait obrak XIX. mendean, argitalpenak lekuko: Peru Abarka (1880, 1881, 1899), J.J. Mogelen Baseerritar (1878, 1880, 1886ko argitaraldiak), Egunoroko (1878, 1885, 1889), Maiatz illerako berba-aldijak (1885). Fr. Bartolome eta Fr. P. Astarloaren obrei dagokionez, Kalahorrako apezpikuak bataren nahiz bestearen dotrina-liburuak pulpitorik irakurtzeko agindu zuen 1817 edo 1818.eko hasieran.

Idazle horien joera moralista irau luzeak izan da: gure adineko askoren hezkuntza kontzeptu eta hitz larriak izan dira lotsa gorde, lasaitasuna edo bizk. nasaitasuna ‘libertinaje, licencia, relajación’ (OEH), < lasai gazt. ‘relajado, disipado, licencioso, laxo’, etab. Ez da harrigarria aspaldiko liburu horiek gure baserrietako kutxa eta armairuetan gordeta belau-naldiz belaunaldi gugana iragan izana.

3 J. J. Mogel “baserritarren adiskidia” lez agertzen da (Bas. 1816), Egunorokon ere dio, izenburuan, “Emoten ditu argitara Bizkaiko nekezalienen adiskide batek” (1820). “Basseerritarretara batez bere zuzenduten da liburu au, diralako eurak, geijeenez, euskalzaleenak, ta liburu asko edo andijak irakurteko asti gitxi eukirik, uste izan dot biar dabeela liburutxu bat zeñetan ikasi daikeen biar dabeen guztija Nekazari garbi ta Kristinau onak izateko” (Bas., 1845, Berba aurrekua). Bizentak dio (bere izena gordeta) gabon-kantak “bizkaitarrentzat” direla (gab 1818, 1819, 1824, 1828) baina, azken aldera, “Bizkaiko nekezaleentzat” (gab 1825, 1829, 1830, 1831, 1832).

4 Ofizioak (Fr. B. Ik. II, 139); alogerekoak (ibid. 145); ikazginak, olagizonak, basoneurleak (tasadoreak), errementariak, goruleak, ofizialak, tabernariak... (Fr. P. Astarloa, Urt. Dom. II 161, 171).

5 “Yo no he hecho, Ilustrísimo Señor, en estas pláticas mas que reunir á un orden predicable analítico, claro y breve, lo que es propio urgente y necesario á la gente de mi País, que casi toda ella vive de trabajo de manos en las montañas, (...). He cargado la mano sobre los abusos, ignorancias, ó relajaciones mas comunes, y mas difíciles de corregir, despues de explicar la verdadera doctrina sobre la materia.” (Kalahorrako apezpikuari eskaintza, Elexako Zazpi Sakramentuben Ikasikizunak, V).

6 “Jangoikoak daki ondo nire asmo ta guraarijen barri. (...) Iraatsiko al deuta indarra nire berba epelei: biztuko al da gure fedia. Barristau antxiñako eremu ta baso arteko gizeonen oitura zorijonekuak. Erbestetu betiko mundubaren labankerijak, aragijaren argaltasunak ta Luziferren malnutzkerijak bazter ta zurkulu guztietaraagino zabaldu dituban ekandu zorigaiztokuak. Zuzendurik geure egitadaak Jangoiko andijak imiñi euskuzan bide ta neurrietatik, (...)” (J. J. Mogel, “Berba aurrekua”, Bas. 1816:V).

7 Ik. Bibliografia: Oñatiko eskuizkribuak. Bi eskuizkribu dira, obra berarenak; bigarrena dateke azken eskualdia. Oñatiko euskaran idatziak dira.

Gero, hizkuntza aldetik ez eze, hizkera literarioaren aldetik obra horiek balioetsiak izan dira, landuak baitira: irudi biziak (adib., B. Mogel edo Fr P Astarloaren gabon-kantetan ageri dira tximinoa, laia eta atxurra ugarturik, edo luma), topiko klasikoak (lehen eta orain), ironia, etab.

2.6. Idazlearen obren testuinguru politiko-ekonomiko orokorra kontuan hartu beharrekoa da: alde batetik, ekonomia krisia, lurjabe txikien ezegonkortasuna eragiten zuena. Krisiak Bizkaiko kleroari ere eragiten zion, aipatuak ditugu Mogeldarren biografietan Markinako Eliz-kabilduak izandako ekonomia-arazoak (Altzibar 1992: 136-137, 359). Ugazaba eta erreteruen arteko harremanak eta etxejabe eta otseinen (morroi-kriaden) artekoak arazotsuak ziren; eta garrantzi handiko sektoreak ziren: baserriar gehienak erreteruak ziren, eta otseinek osatzen zuten gazte-jendearen parte handi bat. Bestetik, politika borrokak, legezaharreko edo erregezaleen boterearen indartzea etsiak zapalduta, gaizkinen ugaltzea etab. (Agirreazkuenaga 1990:177-226). Koktel arriskutsuegia, erregezaleen altxamendua (1833) bultzatuko zuena.

3. Aberatsak eta pobreak

Idazle eta elizgizonok nola aplikatzen dituzte Jainkoaren legeko aginduak (bereziki 7.a: inori ez ostea) gizarte-arazo jakinetan? Zer-nolako morala eta balioak predikatzen dituzte? Zer diote aberats eta pobreez, berez, elizgizon gisa, gizarte-maila eta desberdintasunen kontra ez daudenok? Bost puntu aztertuko ditugu: zer-nolako lekukotasuna ematen duten (3.1); ugazabek nola jokatu behar duten otseinekin (3.2); idazleok zer dioten bide okerrez aberasteaz, bereziki lukurreriaz, eta funtsean, diru goseaz edo aberasteko gurariak (3.3); halaber, ugazabek erreteruen kontra eginiko abusuez (3.4) eta berdintasunaz justiziaren aurrean (3.5).

3.1. Idazleok maiz aipatzen dituzte aberatsak eta pobreak elkarrekiko konparazioan, halaber ugazabak eta erreteruak, etxejabeak eta otseinak. Eta abusu kasuen ugaritasuna azpimarratzen dute: “sarri geure errietan jazoten dana” (Fr. B., Ik II 134) eta antzeko adierazpideak darabiltzate. J. A. Mogelen bizkaierazko alegietan (1995ean arg.) bi gizarte-talde horien arteko desberdintasunaren eta elkarren kontrakotasunaren lekukotza ageri da, behin eta berriz, etengabe, batez ere aterakizunean (g. moralidad, moraleja), hau da, ipuinak zer aditzera ematen duen eta nori aplikatu behar zaion azaltzean; horretan Bizentaren alegietakoak baino hedatuagoak dira J. A. Mogelen azalpenak. Halaber, Fr. Bartolome eta J.J. Mogelen liburuetan.

3.2. J.A. Mogel bezala, Fr. Bartolome eta J.J. Mogel ere sentibera eta errukior agertzen dira pobre, otsein edo zerbitzariekin, eta kezkatu ugazaba eta otseinen edo erreteruen arteko harremanez. Ugazabek errukiorrak eta bigunak izan behar dutela otseinekin predikatzen dute, abusuak salatuz eta gaitzetsiz.

“Ugazabak artu biar ditubela ondo ta errukioz otsein edo ogituko zaartuartian leijalak ta biargiñak izan dirianak, ez bota kanpora aterik ate ogia billatutera” (J.A.M., Ip 74).

“Ipuin onek erakusten deutsee (...) aberatsai bigunak izaten preminadunakaz.” (J.A.M., Ip 94).

“Bada Jaungoikuak, guztien jaun bakarrak, ugazaba bakarrak ta aita onak, geijago gura deutsa pobre zintzuari aberats arruari baino. Geijago krijadu leijal ta zuzenari, ugazaba aisaatubari ta bijotz gogorrekuari baino. Guztiok gara Jaungoikuaren kriadubak.” (Fr B, Ik I, 225).

“Guraso oneen arduria ez zan bakarrik seme alabakaz, baita bere otseiñakaz. Doktriña erakutsijaz gañera emoten eutseen eleisbidia ta eukiten ebeen eureen bizimodubaren ardurarik andijeena.” (J.J.M., Bas 1845, 172).

J.A. Mogelek ohartarazten die aberatsei “beheragokoei esker” bizi direla eraz:

“Etxe, solo ta baso asko daukazan andikirik aberatsenak, buruba galdu ezpadau, autortu biarke dau alperrak diriala alango ondasunak nekatuten ezpada biargina. (...) Ezagutza onek ekarriko gaitu alkar maite izatera, beeragokuai ez gogortasunik erakustera. Au goguan baleuke ugazaba ta etxejaukiak begiratuko leuskijue oniritxi ta maitetasun geijagotse ta erreterubai, zeintzuben neke ta biar egiñaz dagozan ainbeste era ta jauntasunez.” (J.A.M., Ip 33, 105).

3.3. J.A. Mogel eta Fr. Bartolomek salatzen eta gaitzesten dute bide okerrez edo bidegabekeriaz aberastea: langileen izerdiaz, kodiziaz edo lukurreriaz, aberatsek nekazaleei eginiko diru-mailegatzeez bidez, abusuaz, etab. Kasuak oso ugariak direla diote. Adierazpide gordinak darabiltzate: “nekezaleen odola eta argalen biarra eurendu”, “otseginari zanetako odola txupau”, “langileen izerdiaz bidegabe aberastu”, “otso gosestuak”, “arrano gizenduak” etab.

“(…) gizon andi ta aberats batzuben bazkari emote ta beste palagarririk, dakárrela mausia ta nekezaliaren ondandemidija. Au ikusten da bide dongaz edo irabazi bide bagiakaz aberastu gura dabenetan. Eskiñiko deutsee diruba aurrez, erruki balitubee lez (...) baña eskatuko deutsee gero emona baño geijago (...) Aberastuko dira alan nekezari gaixua argalduta (...) / Erri askotan dagoz arrano gizendubak / ta nekezake gaixo eurak argaldubak.” (J.A.M., Ip 43, 120).

“Erri bakotxian dagoz onelango otso gosestuak. Egiten dirá biotz gogorreko; diru gosiak darabiltz atxakija ta

esesino billa edateko nekezaleen odola ta argalen biarra euren duteko.” (J.A.M., Ip 1, 46).

“Ipuin onek erakusten deutsee batzubei, ez irabazi zaleegijak izaten, ez aldan baño neke geijago artu eragiten otsein ta azpikuai.” (J.A.M., Ip 34, 107).

“6. Ez deuta ugazabak otseginari edadiak, opizijuak ta errazoe onak aginduten daben baino biar geijago eragin biar. Ez ditu ugazabak otseginak biar alperrerijarako, leen esan dan legez. Baina, ezta gau ta egun etenaz, arrastaka, bitsa darijuela biarran beti erabilteko bere. Bagoz ugazaba batzuk otseginen biarragaz inos aspertuten ez dirianak. Ze gauza andi da, bada, alako ugazabaak inos krijadu edo krijada on bat ez eukitia! (...) O! Zeinbat ugazaba zeken ta kodizioso dagozan, otseginari zanetako odola bere txupauko leuskijuenak, albalegijee! Ez dira otseginak sobraubak. Ez dira erosiak, kristinaubak dira. Geure anaiak dira. (...) Zurtu, zurtu ugazabaak. (...) Zeuben umiak balira legez Jaungoikuari kontu emon biarko deutzazuzanak dira.” (Fr. B., Ik I, 227-228).

Bereziki tratu bidegabeetan ageri den lukurreriaren salaketa eta gaitzespena egiten dute. Abusu horretaz pasarte ugari idatzi zituen Fr. Bartolomek (Ik. II, batez ere III “Tratubetan oi dan lapurretia”, IV “Pisu ta neurri gaistoko lapurretia”, 117-137). Haren arbera, lukurreriako lapurreta aberatsak pobreei eginikoa da. Fr. Bartolomek astintzen ditu aberatsak eta ugazabak, okerreko tratuetan abusatzeagatik: errenteruari errenta handiak pagarazteaz gain, ugazabarentzat aparteko lanak eginarazi (Ik. II, 107); aberatsa aberatsago egiteko moduak, apapuan bizi dena eskera bidaltzekoak (ibid., 112); alkar hartutako tratu gaitztoak: olajaunak olajaunekin, errotariak... (ibid., 119); aurrez edo plazura ematea “zerbait ondo bizi dirianen poltsak betetako, pobretxu dagan jentia eskeratuteko”, “mesede egiten deusalakuan, pobre tristiari odola txupeetako” (ibid., 121).

Xeheki deskribatzen ditu tratu moduak, tratalarien kontra joz:

“Amar eskudoko bat, edo ogeiko bat emongo deusut; baina onenbeste burdi ikatz botako deustazuz aurten olara. Anega bat edo bi arto emongo deusudaz, baina abuztuban pagau biarko deustazuz. Eutsi orain dendakua, baina abuztuban popuertza biarko dot nik paguba. Zegaiti au? Diruba aurraz emonda, iketza merke artuteko. Artua, abuztu arteko itxaanian gora salduta, aren pagutzat garija merke artuteko. Dendakua plazura nai daben prezijuan emonda, abuztuban nai daben prezijuan garija ekarri eragiteko. Mesede egiten deusalakuan, pobre tristiari odola txupeetako. A, tratalarijak!” (...) (Ik II, 121).

“Engainuba da, amar kosta jakonagaiti amabi kosta jakola guzurra esanda, balijo daben baino geijago pagau eragitia. Au jazoten jakue askotan baserrietako ezjakin pobriai” (ibid., 124).

“Ogi saltzailliak ta ardao saltzailliak erregalu lodijakin juezagazkua eginda, bestiai nai dabeen pisu ta neurrikua emonda, burla egin. Au guztiau lapurretia da. Ta sarri geure errietan jazoten dana.” (ibid., 134).

Lukurreria bekatu larria dela dio Fr. P. Astarloak ere:

“Egiten dau pekatu prestetan dabenak diru, gari, arto edo beste gauzaren bat, ifinten badeutza prestetan deutzanari emoten deutzan gañetik zerbait geijago biurtuteko premina edo obligazinoia. [eta adibideak jarri ondoren dio] Modu onetako obligazinoiak lukruba edo usuria dira, eta pekatu mortal!” (Urt. Dom., II, 170-171).

Idazleok aberasten ari direnen kontra jotzen dute. J. A. Mogel hasita, gaitzesten dute diru gosea, aberasteko gosea. Baita, horretarako, mailegua interesean ematea.

“Zenbat basakatu gose, / nai dabeenak ederto ase, / (...) begijak imiñirik diruetan.” (J.A.M., Ip. 86, 246).

“Al badogu, lagundu daijegun ez daukeenai, edo duarik emonaz biurtuteko petxu baga, edo biurtutekuaz emona baño geijago eskutu baga. (...) Zori gaistokuak emen ta gero langillen izerdijaz bide bagaro aberastuten dirianak.” (J.A.M., Ip 55, 139).

“Zekenkerija, miskenkerija edo ondasunaren gurari larregija da gatx gustijen sustraija; bere jarrai dabiltzan askok fedetik utz egin dabee, edo fedia galdu dabe.” (Fr. P. Ast, Urt. Dom. II, 174).

Fr. Bartolomek mesfidantza agertzen du kale zulo batean hasita gero tratu handiagoetan sartu eta denda gehiago dituztenez; baserrian ez omen dago halako aukerarik:

“Baserriko lan garbijagaz ez dot nik inor alan aberastuten ikusten” (Ik II, 130).

3.4. Idazleek maiz salatzen dituzte ugazaben abusuak, errenteruei eginak; maiz gertatzen zirelako seinale. Fr. Bartolomeren kondenamenduak ez gaitu harritik; ia kasik justifikatzen ditu errenteruek ugazabei eginiko lapurreta txikiak:

“Ugazabak pekatu egiten dau zazpigarren Agindubaren kontra. 1. Etxiak merezidu daben baino errenta andi-jagua errenterubari pagau eragiten deutzan. (...) Dinot au, kristinaubak, ugazaba askok konzienzia baketuten da-beelako peritubak etxia tasau edo balijotu dabela esanagaz. Ta auzuetako nekezari jakitun guztiak dinue: errenta gorria daukala ak etxiak. Bada, balijoti gainerakua ez da ugazabarena. O! zeinbat ugazaba, errenteruben odola txupetan dabee-nak!” (Ik II, 146).

“Ugazaba askok uste dabee Aprikati erosita ekarriak diriala euren errenterubak” (Ik II, 147).

“Ugazaben preztuezerkija oneetati dator, errenterubak ugazabai lapurretan egitia geijenian.” (Ik II, 147).

J.J. Mogelen azalpen xeheek ondo adierazten dute zein larria zen gizarte-arazo hau:

“Ugazabaak biar baño errenta andijaguak ezarri ta kendutia edo errenta duiñekuaz ostian dugaik eragitia alogera zor jakeen lanak, jakiñik errenteru gaixuak ez dirala azartuko, bildurrez, ezer esan, ez eskatuten. Onelakuak sarri egin oi dira, errenterubak nora urtenik ez daukalako, edo besteren batek geijago eskiñi deutseelako. Baña jakin biar dabee ugazabaak ezin artu leijeela, gizon aitubeen eretxijan, duiñ dan baño errenta goragorik, eskiñi deutseelako, beste бага. Usurerubei bere eskiñi oi jakee, baña ezin eruan leijee logrerijako interesik. Pobre nun sartu ez daukeenak, erraz eskintzen dabee edozer errenta; beste batzuk eskintzen dabee, auzo ta al dabenari ostu edo amarren primizijaak urritu ta iñorenetik pageetako. / Ugazaba asko prestago oi dagoz errenta larregijak artuteko, etxeetan biar dana egiteko baño. Gauza jakiña da etxiak biar ditubana familijaren duiñeko gela edo kuartuak; ta negargarriak dira ez eukijak oi dakartzan arimako kaltiak. (...) daukee erruba ugazaba biar diran gelaak egiten ez ditubeenak ta guraso eureen erruz arriskuban iminten ditubeenak.” (J.J.M., Bas. 1845, 197-199).

Ugazaba eta errenteru edo morroien arteko gatazkaz, hau da, jende xehearen bizimodua hobetzeko esperantzez baliatu ziren erregezaleak, gerra pizteko. “Nagusia eta morroia” bertsoetan Oiartzungo maizter bat kexatzen da gerratean karlistekin jasandakoaz, eta bere nagusiak erantzuten dio ondo merezia dutela apaiz-fraileei kasu egiteagatik, haiek predikatu zutela gerra eta jende xeheak obeditu, eta gaineratzen du:

“Pagu ori zenduten / ondo mereziya, / jende txiak dik, Fraisku, / kulpa guziya. / Estimatu bearrian / maizterrak nagusiya, / zerontzat nai zenduten / gure baserriya. / Jende aundimendiya / ezin ikusiya eta enbidiya; / orra zuen beltz eta / zuen zuriya” (Zabala:1992: 359-364; Agirreazkuenaga 1990:545-546).

3.5. Justiziaren aurrean berdintasunik eza ere salatzen eta gaitzesten dute idazle batzuek, bereziki A. Moglek. Hau da, lapur txikiak huskeriagatik zigortzea nork eta lapur eta kaltegile handiek berek:

“Zenbat basakatu gose, / nai dabenak ederto ase, / azurretan ezpada mamiñetan / begijak iminirik diruetan? / Arriak dakije baltzituden, / zuriyak barriz arretuten. / Eta utskerija / egiten da pekatu andija.” (J.A.M., Ip. 86, 246. or.).

“Agintaria bada / kaltegiñ andiá, / Nola zigorperatu / lapurtxo txikiá?” (J.A.M. Ip 72, 210. or.).

4. Hiria arrisku: salerosketak, auziak eta lumadunak

Hiritik datoz gizarte-harreman modu berriak, joera berriak. Baina idazleok arriskutzat daukate hiria. Hiritik baserri ingurunera datozen arriskuak dira: salerosketak (4.1), auziak eta lumadunak (4.2). Horregatik, hirira ez! predikatzen dute.

4.1. Aipatu ditugu Fr. Bartolomek-eta tratu bidegabeen eta tratalarien kontra esanak (3.3). Idazleak, gehienetan, baserritarrak salerosketan jardutearen kontra agertzen dira, diru gosea arriskutsua delako eta irrika hori gabe pozik bizi daitekeelako⁸. B. Moglek aholkatzen du:

“Uritarrak badabilz / artu emonetan / atxurlari garbijak / ez sartu onetan” (B.M., gab 1831, II, 19).

4.2. Auziak eta lumadunak astintzen dituzte idazleek, J. A. Mogelen urratsei jarraituz (P. Abarka, Ipuinak). Kritika gogorak, Peru Abarkan ageri direnak auzi luzeen eta justiziagizonen kontra; horrexegatik bakarrik nekez argitara zitekeen. Gizarte-arazo gertatzen ziren auziak. Idazlearen arabera, auziak, beti kaltegarri; lumadunak (letradu, eskribau, prokuradore), arriskutsu:

“zelan alkar ondo artu biar dabeen erri ta etxe batekuak (...) Alan egingo bagendu, ez liratez ainbeste bando, auzi ta ezin ikusi izango.” (J.A.M., Ip 39, 112. or.).

Fr. Bartolomek eta P. Astarloak diote euskal herrietan bidegabeko eta funts gabeko baina kostu handiko auziak ugariak zirela (Ik II 140; 152, 155, 161; Urt. Dom. II, 107). Halatsu 1817ko gabon-kantetan, ustez Fr. P. Astarloarenak:

“Bai, geure errijetan, bide bagako ta balijo andi bagako milla auzi gorroto ta kastu andiko, egunero ikusten dirian lekubetan. Ez dakit au zegaiti. Ala jentia berez auzilariya dalako, ala inoren auzijagaz ondo bizi gura leukeen laarregi dagozalako. Izan leiteke bijak gaiti.” (Fr B, Ik II 161).

“Buruba bero / polsi oztu / auziyen paguba; / auzilariyac / nai leuke sarri / lepuan paluba.” (Fr. P. Astarloa?, gabon 1817, IV, 3).

8 Pentsamendu hori bera Oñatiko eskuizkribuetan (XVIII. m. bukaerakoa, ustez): “Merkatariakatik esan oi dana: Aita merkataria, semia kaballerua eta illoba pordioserua! Ez, arren, nire illoba, orrelakorik. Errentero bat, errentia pagaiten dabela, ondo bizi da; etxejaun bat, guztia beretuko dabela, bizi da arlote; beste bat etxe bategaz bizi da ondo, eta beste bat etxe bigaz edo geiagogaz gaizki. Zertan dago, bada, diferentzia au?” (Osaba baten..., 126. Ik. Bibliografia: Oñatiko eskuizkribuak).

“Auzibidiak / itxi bioguz / Zerura juateko; / bide barriyak / egiten dagoz / artez ibilteko.” (Fr. P. Astarloa?, gabon 1817, IV, 5).

Ardoaren eta auzien arteko lotura azpimarratzen dute idazleok:

“Noe zanetik / Matsaen urak / badauko grazija / otz daguana berotuteko / polsa otziturik, / Bizkai lurrian / ez da inos sartu / onako lapurrik” (Fr. P. Astarloa?, gabon 1817, IV, 7).

“Arduac dituz / lar edanagaz / beraren sarijak: / Etxe bidiak / ez dira asko / bera kabietako, / indar andijak / minian dituz / auzka egiteko.” (Fr. P. Astarloa? gabon 1817, IV, 8).

Fr. Bartolomeren arabera, letradu, eskribau, alguazil eta prokuradoreek engainua sakatzen dute eta arriskutsuak dira (Fr. B. Ik II, 167-170). Bilbon bizi ziren Fr. P. Astarloa eta B. Mogelek, bereziki, lumadunei erasotzen diete. B. Mogelek gautxoriaren irudia darabil. Auziek nekazariei dakartzaten kalteak adierazteko, abokatu eta notarioak gautxoriekin konparatzen ditu, eta, luma hitzaren bi esanahiekin jokatur, eta irudiari ironia erantsiz, hitz joko polita asmatzen du:

“Lumaz ondo jantzirik / beti gautxorijak / eruaten deutziez / arto ta garijak.” [nekazariei] (B.M., gabon 1824, 15).

Lumaren irudia darabil Fr. P. Astarloak ere:

“Txori lumiak / mataza asko / oi dakar munduban; / arin dan legez / dirubak dakar / nai daben moduban.” (Fr. P. Astarloa?, gabon 1817, IV, 4).

5. “Zabaldur da libertade ta nasaitasuna bazter guztieragino”

Aztertutako liburuetakotas pasarte batzuetan espreski gaitzesten da Iraultzak ekarritako aldakuntza bizimodu eta ohituratan. Mundua arimarako arriskuz bete dago, hirietan ez eze baserrietan ere bai. Antzinako euskaldunak, mendi eta basoetan bizi zirenak, haiek bai kristau garbiak. Haien etsenplua jarraituz, bizimodua arteztu behar dute kristauak. Hona zer dioen J.J. Mogelek arimarako arriskuez:

“Ez bakarrik erri batubetan dagoz arrisku andijak arimaak galduteko, baita baseerrietan bere txito asko. Lelengo Kristandadiaren gizaaldijetan kristinaurik geijeena ziran luurreko aingeru batzuk legez, inozente, garbi ta Jaungoikuaren bildur andikuak. (...) Inozenzija ta Jaungoikuaren bildur santu onek luzaruago iraun eben baseerrietan erri batubetan baño. Baña gure denpora triste, ta benetan negazgarrizkorako, zabaldur da libertade ta nasaitasuna bazter guztietaragiño. Orregaitik gura zaitut kontuban imiñi sartu diran uts egite, okasinoe ta oitura txaar askoren gañian.” (J.J.M., Bas., 1816, 98; azken aurreko pasarte ez dago obraren lehen eskuizkribuan eta 1845ko edizioan kenduta dago).

Beraz “nasaitasun” hori erakusten omen duten alderdi eta arrisku batzuk aipatuko ditugu: lizunkeria (5.1), tabernak (5.2), hirietako kalezaletasuna, narzismoa eta erosotasunak, etab. (5.3).

5.1. Luxuria edo lizunkeria omen darie baserri inguruneko erromeria, dantza, festa, bigira, karobi, neskatilen olara joate, erronda, zenzerrada eta abarrei. Bereziki dantzen gaia garrantzitsua zen, nonbait, elizgizonentzat; horregatik idatzi zuen Fr. Bartolomek dantzen liburua (Euskal-errijetako olgeeta ta dantzeen..., 1816). Fr. Bartolome baino lehenago ere, dantza lotuak kondenatuak zituzten Palacios, Añibarro eta J.A. Mogelek. Askotan darabilte luxuriaren gaia (Jainkoaren legeko VI. Aginduaren kontrakoa): ik., adib., Fr. P. Astarloa (Urt. Dom. II 144). Hala ere, idazlearen deskripzio eta irudi biziek egungo irakurleen buru-begietan lizunkeria tanto bat isur dezakete, haiek halako asmorik izan gabe urrundik ere:

“Nok esan, diñot, zertzuk igaro oi diran etxeetarako biurreraan [festa amaituta, ilunabarrean], ez izanik Zeruko Aingeru illunaz bere guztia dakusena? Eta zer esango dabee beste gauza nasai askoren artian, ikusirik neskatillean ize-na daukenak duazala gizonaekuen besape edo kalzarbeetan, ta nosbait zaldi ganian euren altzuan? Nora igon daike geijago lotsabagakerijak? (J.J. M (Bas. 1845, 138).

5.2. Tabernak arriskugarriak dira Mogeldar, Fr. Bartolome, Fr. P. Astarloa eta Fr. M. Zabalarentzat, hordikeria eta ondorio kaltegarriak dakartzatelako. Berez, tabernak errealitate bat ziren Bilbon eta herrietan; gizarte-harremantarako eta iritzi-publikorako garrantzitsuak ziren (Agirreazkuenaga 1998). Baina idazleok moralistak dira eta gaitzesten dituzte, familiari eta etxaldeari kalteak baino ez dakarzielako:

“Aita-semeak edanda dagoz / ama-alabak jokuan. / Ostera bere/ egongo dira / soinoko zarrak kakuan.” (J. A.M., Peru Abarka, Dialogo 1).

Irudi biziak, dramatikoak B. Mogelenak:

“Andrak ta umiak / etxian negarrez, / ardan lekubak beti / beterik gizona.” “Umiak jantzi baga / etxe inguruban / dindirrija ugari / dabeela mosuban.” (B.M., gab 1829, II, 4, 11).

“Moskorra igaro ta / urrango eguna / oi dabe onakuak / guztizko astuna. / Burua ariña ta / belauna lokia, / eztarrija liorra, / eztula dongia.” (B.M., gab 1830, II, 5).

“Ai, Peru, Peru zara / zu beti alperra, / sarri izango dozu / alkondara zarra; / belauna agirijan / prakien zulotik,

/ adurra ta mokuak / okotz ingurutik.” (B.M., gab 1832, II, 7).

B. Mogelek aholkatzen die baserritarrei: “Tabernara osteria betiko amaitu” (gab 1829, II),

Hordikeriarekin ez eze, genero bortxakeriarekin ere lotuak dira tabernak, B. Mogelen gabon-kantetan eta Zabalaren sermoietan: tabernatik itzuleran makilaka eta kolpeka darabiltzate emazteak (B.M., gab 1830, XVI-XIX; Zabala, Sermoiak II 55, 69).

5.3. Idazleok arriskugarritzat dauzkate ere hirirako joera edo kalezaletasuna eta handiustea edo baneria, batez ere hirian baina baita baserri inguruneetan. Idazleek baneria deitzen dute: nork bere burua apaintzea eta kalean erakutsi nahia edo narzisismoa, janzkera modak, erosotasunak...

Peru Abarkan hiriaren kritika ageri da:

“Kalerik kale ibillita ez da ikasten barriketia, alperreriya ta dongaro esatia ezpada. Baso onetan ta baserrijetan daukee gizonik jakitunenak zer asko esaminau (...)” (P. A., 189).

Haren ondorengoek astintzen dituzte baneriok. J. J. Mogelek, emakumeek bere burua erakutsi nahia.

“Griñarik bizijeeena emakumeen artian izan oi da burubak erakutsi ta eder eretxi naija. Emendik sartu oi ditu apaindurija laarregijaren guraarijan, ta ugartu da allagiña eureen banerija.” (J.J.M., Bas. 1845, 189).

Gabon-kantetan Fr. P. Astarloak dio moda berriek gizarte mota guztien berdintasuna dakartela:

“Oraingo banerija, / andi ta txikarrak / bardindu gura dabe / gaztetxu ta zarrak: / Jesus billosik datza, / ez da ardurarik, / itxiten ezpadabe, / modatxu barririk.” (Fr. P. Astarloa, gabon 1816, II, 3).

“[asko dira munduban, / gaurko egunian / Zu ezagutu baga / diranak lurrian] Anditasunak daukaz / zenzuna galdurik, / lengo usadijuak, / alboruz botarik: guztijak gura dabe / moda barrikua, / buruba daukelako / arin ta zorua.” (ibid. III, 5).

Bilbo aldeko moda berrien irudi biziak agertzen dira B. Mogelen bertsoetan, ironia dariela: baserriko andrezkoak Bilboko plazan (azokan) euren burua erakusten edozer saltzeko aitzakian “Bilboko kaleetan ibiltia gaitik” (VIII). Halaber gizonezkoak.

“Perrejil apurtxu bat / porru bat edo bi, / perretxiku txortiaz / neskatxa ugari. / Kargatxu bat iregaz, / datoz urrinetik, / Bilboko kalietan / ibiltiagaitik.” (B. Mogel, 1829, II, 8).

“Gomuta dot nebala / gazte nintzarian / ikusi tximino bat / zamari ganian: / berbera dirudie / gizon gazte askok / eurén jantzi modubaz; / egija esango dot.” (ibid., 15).

“Gerrija estu-estu, / bularra arrua, / prakak zorrua legez, / buruba erua. / Uste dabeé dirala / Adonis barriak, / jarraituten deuséla / guztien begijak.” (ibid., 16).

“Agura nekatubak / belaun lokiagaz / estaldurik uluba / guzur uliakaz: / nai ditubez ezkutau / daukezan urtiak, / baña ikusten jakéz / urdiñak uliak.” (ibid., 17).

Beraz B. Mogelek baserritarren hirirako joera eta alferkeria maiseatzen ditu, Bilboko hiria eta hiritarrak nekazariarentzat arrisku eta kaltegarritzat jota (gabon-kantak 1829, 1831). Haren asmoa lotsaraztea da, moda berriko emakume eta gizonen horiek farregarri utziz, eta bizimodu berri bat harraraztea.

Gaitzetsiak dira beste zenbait “moda barri” edo “ohitura txar” ere, aurrekoekin lotura dutenak: adib., guleria edo merkaturik merkatu ibiltzea (egun kontsumismoa deituko genuke). “Moda barri” izendapena ez da zehatza, Jainkoaren legeko aginduen kontrako edozein joera koka daiteke hor. Fr. Bartolomek, adibidez, emakumeen guleria, moda gaizto, joko txar eta pekatuzko tratuak aipatzen ditu (Ik II 142).

B. Mogelek, berba txarrak edo “berbeta zantarra”, eliz jaien galera, familiako bakerik eza, kristau ezaugarriak gabeko bizimodua (elkar laguntasunik eza, ondamua, erosotasuna), alferkeria, hitzontzikeria edo guraso zaharrak erruki gabe baztertuta edukitzea. Duda gabe, Bizentak bertso-paperetan jartzen ditu Elizaren esanak. Izan ere, Eliza kezkatua zegoen ohitura txarren zabalkundeagatik: 1828an erregeak, artzapezpiku nagusiarekin bat, manatzen du, eta Bizkaiko Aldundiak ontzat ematen, agintariek eta herrietako justiziek eliz agintariei laguntzea jaiegunak gordetzen eta berba txarrak, dantza “zatarrak” eta antzokietako lotsagabekeriak kentzen.

6. Ondorioak

Idazleon 1800-1833 bitarteko liburu eta bertsoak lekuko baliotsuak ditugu bizi izan zuten garai aldakorra ezagutzeko, batez ere Bizkaiko herri, hiri eta Bilbo aldeari dagokionez. Obra horiek nekazari zuzenduak dira, beren ohiturak eta bizimodua arteztuarazteko asmoz, eta haietan gizarte-arazoen pisu handia dute. Elizaren dotrinari jarraituz, lukurreria eta aberasteko gosea kondentzen dute idazleek, baita aberats eta etxejabeen abusuak, errenteru eta jende xeheari eginak. Bestalde, salerosketa eta hiritarrekiko harremanetan ez sartzeari aholkatzen diete nekazari. Hiriaren edo, behint-

zat, hiritik datozen ohitura berrien kontrako joera iraun luzekoa gertatuko da euskal literatura osoan (XX. mende erdira arte gauditugabea), euskara ez ezik ohitura onak ere baserrietan ondoen gorde eta gordeko direlakoan.

Liburu eta bertsoetan gatazka ageri da erlijioaren aginduen eta errealitate sozialaren artean, edo idealaren eta orduko errealitate tristearen artean, "lehen eta orain" topos literarioaren bidez adierazia. Horregatik iragana idealizatzen dute. Borroka hori batez ere B. Mogelen bertsoetan nabari da (bertsoak libreagoak eta pertsonalagoak baitira dotrina- eta instruzio-liburuak baino). Orduko egoera zuzendu eta leheneko ohitura onetara itzuli nahiak eraman ote zituen Mogel anai-arrebak, Jainkoa lagun, erregezaleen altxamendua onetsi eta haien alde jokatzera, bata agintari eta bestea bertso-jartzaile legez? Nolanahi ere, gizarte-arazoak, politika gorabeherak eta elizgizonen rola ezagutu eta aintzat hartu beharrekoak dira karlisten 1833ko jaikitzea eta gerratea ulertzeko.

Bibliografia (aztertutako obrak)

- Astarloa, Fr. Pedro J. P. 1813. Gaboneko kantak / kantauro dirianak otsandiko / mezan / Jaungoikoen Semien Jaiotzako / egunetan: gurtu edo adoratzeko da / primilizarreco elexa Santiagokuan / zein dan Bilboco uri-linaren (sic) Bizkaiko / Jaunerendean. / Iminirik otsanquidan Don Pedro Estorqui maisuba ostabatzakoa gaiti. 1813 urtean.
- 1814. Gauoneko kantak / kantauro dirianak otsandiko / mesan / Jainkoren Semien / jaiotzeko egunetan. / Santiagoko Eleiza lenastan / zein dan Bilboko uriyen / Bizkaiko Jabedean. / Iminirik otsankidan Don Pedro Estorqui Maisu otsankidaria gaitik 1814. garren urtian.
- 1815. Gaboneko kantak / bizkaitarrentzat / Jaiotzako Pazko egunetan poztuteko. / 1815 garren urtian oi dan legez. Bilbao: D. Pedro Antonio Apraiz.
- 1816. Gaboneko, osaste ó / kantak Jesu Kristoren Jaiotzekoenac biz- / kaitarrentzat bere Jaiotzeko eran; Gogo gozoa- / gaz kantaduteko; 1816 garren urtian oi dan le- / gez jaijo barrijari. Bilbo: D. Pedro Antonio Apraiz.
- 1817. Gaboneko kantak / bizkaitarrentzat, / Jaiotzako Pazko egunetan poztuteko / oi dan legez, 1817 garren urtian. Bilbao: D. Pedro Antonio Apraiz.
- 1816. Urteko domeka gustijetarako berbaldi ikasbidekuak, zeintzuben azalduten dan Erromako Katezismua. (...) Lenengo liburuba. Bilbo, Eusebio Larunbe.
- 1818. Urteko domeka gustijetarako berbaldi ikasbidekuak (...). Bigarren liburuba. Bilbo, Pedro Apraiz.
- Madariaga, Bartolome (Fr. Bartolome Santa Teresa). 1816. Euskal-errijetako olgeeta ta dantzeen neurrizko gatz ozpinduba. Iruñea: Joakin Domingo nagusia eta gaztea.
- 1816. Jaungoikoaren Amar Agindubeetako leengo bosteen Ikasikizunak. Iruñea: Rada alarguna.
- 1817. Jaungoikoaren Amar Agindubeetako azkeneko bosteen Ikasikizunak. Iruñea: Rada alarguna.
- 1819. Elexako zazpi Sakramentuben Ikasikizunak. Iruñea: Rada alarguna.
- Mahn, C.A.F. 1857. Denkmaeler der baskischen Sprache. Berlin.
- Mogel, Bizenta. 1804. Ipui onak. Donostia: A. Undiano.
- 1818. Gaboneko kantak bizkaitarrentzat, Jaiotzako Pazko egunetan poztuteko oi dan legez 1818garren urtian. Bilbao: P. A. Apraiz.
- 1819. Gaboneko kantia bizkaitar guztientzat, euskaldun emakume batek atertia 1819garren urtian Abandoko elextian.
- 1820. Gabon gaberdiko meza ots andikuan kantauro dan kantia 1820garren urtian Santiagoko Elexan Biboko Urijan. Bilbo: José Basozabal.
- 1820. Luis de Borbon (...) [Luis de Borbon-en Adierazpenaren itzulpena]. Bilbo: P. A. Apraiz..
- 1824. Gaboneko osaste edo kantak bizkaitarrentzat 1824garren urtian.
- 1825. Gaboneko berba neurtu, edo bersuak euskeraz Bizkaiko nekezalientzat. 1825garren urtian. Bilbo: J. Basozabal.
- 1828. Gaboneko kantak edo berba neurtubak 1828garren urterako. Bilbo: Basozabal eta Jauregi.
- 1829. Gaboneko kantak Jesusen jaiotziaren gañian 1829garren urterako. Bilbo: José Antonio Jauregi.
- 1830. Gaboneko kantak Jesusen jaiotziaren ganian 1830garren urterako. Bilbo: José Antonio Jauregi.
- 1831. Gaboneko kantak / Jesusen Jaiotziaren ganian 1831garren urterako. Bilbo: Eusebio Larunbe.
- 1832. Gaboneko kantia Jesusen Jaiotziaren ganian 1832garren urterako. Bilbo: Eusebio Larunbe.
- 1833. "Bizkaiko erritar armadunak" (Bizkaiko Batzar Nagusiak. Gutun baten itzulpena. Bilbo, 1833/11/28).
- Mogel, Juan Antonio. 1881. Peru Abarka. Durango. Eleizalde. [eskuizk., 1802 ing.].
- 1994. El Catequista Bascongado. Kristau Erakasle Euskalduna. Irugarren zati edo parte: Jangoikoaren Lege ta Eleizako Mandamentuen gañean. Labayru Ikastegia-BBK. A. Arejitaren edizioa, hitzaurrearekin.
- 1995. Ipuinak. Eibarko Udala-Ego Ibarra Batzordea, Markina-Xemeingo Udala, Labayru Ikastegia, BBK. Bilbao, 1995. X. Altzibar-en sarrera eta edizioa.

--Kristinaubaren Erakuspena edo Doktrina Kristiana. Zeñian agertu ta adierazoten dirian astiro itaune ta erantzunak kristinau baten ezaguerara eldu ezkeru sinistu, eskatu, egin ta artu biar ditubanak. [eskuizk.]

Mogel, Juan Jose. 1816. Baseerritaar nekezaleentzako eskolia, edo ikasbidiak, guraso justu ta jakitun familia ondo azi ebeeneen exenplu ta erakutsijetan. Bilbo, Pedro Antonio Apraiz. --(2. ediz.) Basserritaar jakitunaren etxeko eskolia. 1845. Vitoria: Mantelli alarguna eta semeak.

[Oñatiko eskuizkribuak] Osaba baten instrukzINUAK bere illoba ezkondu eta nekazari batentzat bere eta bere familiaren gobiernu onerako Jaungoikoaren lege santubagaz konforme. --Errektore jaun baten instrukzINUAK ezkondu bizi dan bere adiskide nekazari batentzat, bere eta bere familiaren gobiernu one Jaungoikoaren lege santubagaz konforme.

Uriarte, fr. J. A. 1987. Poesia bascongada, dialecto vizcaino. Bizkaiko Foru Aldundia. J. Kortazar--M. Billelabeitiaren edizioa. Zabala, J.M. Fr. Mateo de Zabala. Sermoiak (I). Euskaltzaindia.

-- Fr. Mateo de Zabala. Sermoiak (II). Euskaltzaindia.

Ikerlanak

Agirreazkuenaga, J. 1990. "La vía armada como método de intervención política: análisis del pronunciamiento carlista". 150 años del Convenio de Bergara (J. Agirreazkuenaga--J. R. Urquijo (eds. Eusko Legebiltzarra, 1990.

--1998. "Génesis de la sociabilidad moderna en Bilbao (1800-1850). II. Tabernas y cafés". Bidebarrieta, III, 1998, 346-361.

Altzibar, X. 1992. Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, Astarloatarak, Fr. Bartolome. Bizkaiko Foru Aldundia. --2008. "Bizenta Mogelen gabon-kantak eta 1828ko bertsoak". Bidebarrieta XIX-2008, 25-104.

Arejita, A. 2002. "Gaboneko kantak Bilbon". Bilbao. El espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario.--Bilboren 700. Urteurrena. Hizkuntza gunea. Sinposioa. Bilbao: Universidad de Deusto. 281-324.

Delmas, J.E. 1970. Diccionario biográfico de claros varones de Vizcaya. La Gran Enciclopedia Vasca. Sarrera: Juan Ramón Urquijo; sarrera, oharrak eta indizeak: Angel Rodríguez Herrero..

Zavala, A. 1992. Karlisten leenengo gerrateko bertsoak. Auspoa.

Laburdurak

B.M.: Bizenta Mogel.

Fr. P. Ast: Frai Pedro Astarloa

Fr. B: Fr. Bartolome Madariaga

gab: gabon-kantak. Ikus Mogel, B.; Astarloa, Fr. P.; Ulibarri, J. P.

Ik: Ikasikizunak. Ikus Fr. Bartolome Madariaga.

Ip.: Ipuinak. Ikus Mogel, Juan Antonio.

J.A.M.: Juan Antonio Mogel.

J.J.M.: Juan Jose Mogel.

Urt. Dom.: Urteko Domeka gustijetarako (...). Ikus Fr. P. Astarloa.